

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2019.4.2>

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО УЧАСТЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Постановка проблеми. Судова реформа, здійснювана в Україні вже на межі тисячоліть, переслідує такі цілі, як зміцнення ролі судової влади в системі поділу влади, підвищення ефективності роботи судової системи, підвищення статусу суддів і зміцнення суддівського корпусу, забезпечення права громадян на належний судовий захист, удосконалення процесуального законодавства. Зазначені перетворення здійснюються на основі норм і принципів чинної Конституції, що закріпила принцип поділу влади, змінила статус суду, перетворивши його на самостійний орган судової влади, наділений широкими повноваженнями. У сучасних умовах суд покликаний відігравати провідну роль у справі захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, але, на жаль, деякі категорії осіб не мають реальної можливості самостійно реалізовувати та розпоряджатися своїми процесуальними правами. Внаслідок цього актуальним постає дослідження органів державної влади, які здійснюють пряму чи опосередковану участь під час вирішення цивільних спорів з метою захисту інтересів інших осіб.

Стан дослідження. Органи державної влади як учасники цивільного судочинства тією чи іншою мірою були предметом дослідження в роботах різних учених, серед значної кількості радянських дослідників необхідно відзначити найбільш відомих: М.В. Муравйова, А.Ф. Коні, О.В. Васьковського, С.Ю. Кац, О.Г. Маліцького тощо.

Водночас дослідження етапів становлення законодавства про участь державних органів у цивільному судочинстві науковцями не здійснювалось.

Внаслідок цього **метою** цієї статті є дослідження етапів становлення та розвитку законодавства про участь державних органів у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Реформування цивільно-процесуального законодавства розпочинається в процесі судової реформи 1864 року, що здійснювалася шляхом використання попереднього управлінського досвіду та з урахуванням змін у соціально-економічному аспекті.

У своєму розвитку інститут участі державних органів у цивільному судочинстві пройшов декілька етапів, логічно зумовлених розвитком права, його поступового ускладнення і вдосконалення за допомогою юридично-наукової догми. Видається закономірним під час виділення цих етапів орієнтуватися на традиційну періодизацію, прийнятну в сучасній науці історії держави і права. У зв'язку з цим можна

розглядати еволюцію цивільно-процесуальних норм у рамках Київської Русі, Російської імперії дореформеного періоду, а також радянських часів.

Зародження цивільно-процесуальних норм, появу їх специфічних особливостей слід віднести до періоду Київської Русі. Безумовно, цивільно-процесуальне право як галузь права остаточно сформувалося набагато пізніше, зовсім на іншому етапі розвитку правової системи, але очевидно, що в цей період процес не ділився на цивільний і кримінальний. Судовий процес (цей термін, очевидно, теж можна вживати із значно пізнішого часу з точки зору історико-правової хронології) був єдиним у цивільних і кримінальних справах. Проте видається коректним з наукової точки зору використовувати термін «цивільний процес» для того, щоб дослідити особливості судочинства у справах, пов'язаних з угодами та зобов'язаннями, з відновленням порушених прав. Завдання простежити процес становлення і подальшого розвитку всіх складників цивільного процесу пояснює необхідність використання сучасної термінології для характеристики початкового етапу формування цивільно-процесуального законодавства.

У Київській державі підставою для судочинства у цивільних справах могло служити тільки існування відповідних правовідносин. Про їх наявність свідчать джерела Давньоруського права. Так, Псковська судна грамота розрізняла нерухоме (лісові землі, борті і води) і рухоме майно, визначала способи встановлення власності. Багато статей належало до зобов'язального права, а також до договорів. У грамоті йшлося про такі договори: дарування, купівлі-продажу, міни, позики, найму тощо. Так, договір купівлі-продажу нерухомості та договір позики на суму понад один рубль підлягали укладенню у письмовій формі. Якщо договір купівлі-продажу нерухомості було укладено особою в стані алкогольного сп'яніння, то він, як і договір міни, визнавався недійсним. Грамота визнавала спадкування за законом і за заповітом [1, с. 344].

Дореволюційний дослідник Н. Дювернуа відзначав, що у цивільному суді особа шукає або відновлення свого майнового права, або вимагає від іншої особи виконання зобов'язання, або кілька осіб приходять до суду, щоб розділити спільне майно, визначити його межі, адже Руська правда знає всі ці випадки [2, с. 128].

Як зазначалося вище, судовий процес у Давньоруській державі не ділився на цивільний і кри-

мінальний, відсутність такого поділу відображало уявлення цього періоду про сутність «судового розгляду» та відповідало наявним у суспільстві потребам у реалізації функції судочинства. Як вказує В.В. Момотов, мета права полягає в підтримці соціальної рівноваги, тому судовий процес на початковому етапі свого формування сприймався як процедура примирення, пов'язана головним чином з реституцією, тобто відновленням порушеного права. Відповідно, обидві сторони процесу називалися позивачами, які шукають справедливості та є процесуально рівними, але здійснення судочинства у цивільних справах мало свої особливості [3, с. 440].

Судовий процес у цивільних справах за часів Руської правди носив змагальний характер. Ця змагальність, за словами дореволюційного цивіліста Є.В. Васьковського, полягала в тому, що все здійснювалось за принципом самостійності сторін, які мусили самостійно збирати фактичний матеріал, а суд виступав лише пасивною стороною, яка надавала доказам оцінку, беручи до уваги тільки те, що надано сторонами, і в такому вигляді, як направлено до суду. Найперше завдання, яке стояло перед сторонами, – це переконання суду у своїй позиції [3, с. 458].

Роль органів державної влади у цивільному судочинстві ще не була вирішальною, адже на перших етапах свого становлення державна влада ще не могла претендувати на активну роль у судовому процесі, внаслідок чого функції контролю були зосереджені у руках громади, яка була першим арбітром під час розгляду цивільних спорів. Але зі зміцненням адміністративно-владницького апарату держава все більше зміцнює у своїх руках правосуддя.

Норми звичаєвого права, закріплені в Руській правді, велику увагу приділяли угодам, які здійснювались, як правило, в усній формі при свідках і супроводжувалися певними діями, наприклад, биттям по руках, прив'язкою ключів до поясу і т. д. Судовий процес у цивільних справах фактично впливав з попередньої угоди, був її продовженням. Таким чином, публічно укладена угода, якщо за нею слідувало звернення до суду, можна було розглядати як першу стадію цивільного процесу. Позови, пов'язані з цивільними правовідносинами, можна розділити за Руською правдою на майнові й особисті, хоча сама Руська правда такого поділу не проводила. Що стосується самої судової процедури, то в цей період вона не відрізнялася великою складністю. Це пояснюється перш за все тим, що існували правовідносини, які не створювали суспільної потреби у наявності розвинених процесуальних форм. Судові справи не відрізнялися великою різноманітністю і великою складністю, крім того, існувала присутність представників громади на всіх стадіях процесу, починаючи з укладення угоди або виникнення зобов'язання [4, с. 86].

Згодом починає виникати інститут судового представництва, його відсутність на більш ранніх стадіях розвитку судочинства пояснюється існуван-

ням інституту доказування, який вимагав обов'язкової особистої участі сторін, наприклад, клятву можна було приносити тільки особисто. Поява письмових доказів і судових дебатів уможливили участь представників сторін виконувати певні процесуальні дії. Важливу роль у процесі судочинства відігравали докази, що надавались сторонами. Очевидно, що на першому етапі розвитку давньоруського права сторони могли самі вибирати, які докази надавати на свою користь. Деякі категорії справ взагалі не розглядалися навіть за наявності свідків, наприклад, справи про захист честі та гідності, хоча дача показань свідками супроводжувалася клятвою, а істинність цих показань у суді сумніву не піддавалося. Присяга використовувалася і як самостійний вид судового доказу за відсутності інших доказів та застосовувалася за зобов'язаннями із договорів. Судовий спір, вирішений на основі присяги, оскарженню не підлягав. У судовому процесі брали участь позивач та відповідач. У разі участі у судовій справі жінки, малолітніх, людей похилого віку чи хворих участь у справі могла бути забезпечена за допомогою їхніх представників.

Розглядаючи особливості цивільного процесу в Давньоруській державі і стверджуючи наявність його характерних рис порівняно з процесом кримінальним, необхідно виділити деякі закономірності: перш за все рішення з цивільно-правових питань на ранніх етапах розвитку судового процесу могло здійснюватися за відсутності безпосередньої участі державної влади, а за допомогою громади, яка, знаючи суть справи, могла завжди справедливо вирішити його на основі звичаю [5, с. 36].

М.Ф. Володимирський-Буданов, аналізуючи особливості цивільного судочинства, відзначав, що воно було засноване на поділі підсудності між князівськими й общинними органами суду. Княжі органи, тобто сам князь, його намісники вирішували переважно кримінальні позови, а громадські органи здійснювали судочинство у цивільних справах [6, с. 112].

Таким чином, у Давньоруській державі активно розвивався судовий процес, у тому числі і у справах цивільно-правового характеру. Загалом, можна говорити про досить розвинену для свого часу процедуру, яка давала змогу захищати права і законні інтереси громадян, пов'язані з власністю, договірними відносинами і зобов'язаннями. Причому участь органів державної влади у здійсненні цивільного судочинства була незначною, адже вони не могли представляти інтереси інших осіб з метою захисту їхніх прав чи законних інтересів. Водночас активну участь у здійсненні цивільного судочинства відігравали громади, які вирішували спір за звичаєвим правом.

У період єдиного централізованого державотворення цивільний процес продовжував ускладнюватися та розвиватися. Певну роль у цьому відіграли Судебники, які були спрямовані на ліквідацію залишків феодальної роздробленості, створення центрального і місцевого апарату влади, розробку норм

кримінального та цивільного права, судоустрою і судочинства. Аналіз джерел права періоду феодальної роздробленості й утворення єдиної централізованої держави свідчить про те, що в цей період норми процесуального права мали пріоритетне значення порівняно з нормами матеріального права.

Значним етапом у розвитку процесуального права стало Соборне уложення 1649 року, яке визначалося як найбільший і унікальний пам'ятник вітчизняного права періоду станово-представницької монархії. Його аналіз свідчить, що у сфері цивільного судочинства, як і раніше, було відсутнє відділення суду від адміністрації.

Як відзначав І.Д. Беляєв, Соборне уложення скасувало споконвічний закон судового порядку, щоб на суді були присутні старости або присяжні, обрані суспільством, через що суд остаточно перейшов у руки наказових людей і зовсім втратив свій колишній громадський характер. Це скасування старост на суді, з одного боку, сприяло поширенню зловживань на суді, а з іншого – було причиною розвитку письменності у судових справах [7, с. 233].

Значні зміни в судовому процесі відбуваються лише в період імперії. Петро I посилив централізацію і бюрократизацію державного управління та здійснив судову реформу, яка передбачала, що на чолі судової системи знаходився цар. Але якщо раніше він вирішував найбільш важливі справи разом з Боярською думою, то тепер усі складні справи надходили із Сенату до нього особисто. Вищою судовою інстанцією після царя був Сенат, а з 1718 року став і вищою апеляційною інстанцією. Рішення Сенату могли бути скасовані лише царем. Важливим судовим органом середньої інстанції стали колегії.

У 1722 році при Сенаті засновується прокуратура для гласного нагляду за діяльністю всіх центральних і місцевих органів держави. Її очолював генерал-прокурор, прокурори перебували при колегіях і судах. На місцях були створені надвірні суди – як суди першої інстанції для міста або повіту, які розглядали цивільні справи. У разі відсутності надвірного суду у певній місцевості правосуддя здійснював особисто губернатор [8, с. 332].

Сформована у такий спосіб судова система відрізнялася складністю та надзвичайно повільним розглядом цивільних спорів. Судовий процес регламентувався деякими законодавчими актами, які передбачали дві форми ведення цивільного процесу: за скаргою позивача і за ініціативою суду. До числа судових доказів належали: «свавільне визнання», показання свідків, письмові доводи, присяга.

Водночас законодавство досліджуваного періоду суттєво не розмежовувало відмінності між цивільним і кримінальним судочинством. У будь-яких випадках судовий розгляд проводився закрито і таємно, при цьому відповідач відповідав усно. У листопаді 1723 року вийшов указ «Про форму суду», яким започатковувалось усне судочинство і розширювалося судове представництво. Незабаром після прийняття цього указу змагальне судочинство

знову ліквідується. Здійснюється досить непослідовний і суперечливий пошук нових, оптимальних для наявних умов форм судового процесу.

Загалом, судочинство, яке велося у цивільних справах, стало в період імперії, як і у справах кримінальних, закритим. Суддя приймав рішення за закритими дверима, сторони мали справу тільки з канцелярськими особами.

У ході перетворень, що проводились Катериною II, судова система і судовий процес зазнали подальших змін. Водночас загальний напрям розвитку процесуальних норм залишався незмінним. Як справедливо зазначає М.І. Сизиков, судочинство, як і раніше, не мало чіткого поділу на кримінальне та цивільне, хоча таке розмежування поглиблювалося, особливо в зв'язку із розмежуванням підсудності. Активний вплив органів держави на порядок здійснення правосуддя як шляхом безпосередньої участі у процесі, так і шляхом опосередкованого впливу стало наслідком нівелювання такої форми ведення процесу, як змагальність, яка використовувалась під час розгляду цивільних спорів [9, с. 289].

На початку XIX століття цивільний процес регулювався механічно з'єднаними і суперечливими нормами указів, законів і правил. Його було поділено на провадження безперечних (спори, що виникали із виконання договорів і зобов'язань) і спірних (вотчинне і позовне судочинство) питаннях. Наявне процесуальне законодавство не сприяло зростанню поваги до судочинства. Проблеми правозастосування та недоліки цивільного судочинства змушували уникати подачі позовів і покладатися на неформальні засоби правового захисту (в тому числі на позасудові способи вирішення цивільних спорів за сприяння органів державної влади) або зовсім утримуватися від відстоювання власних інтересів.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що в умовах абсолютизму не могло бути й мови про реалізацію елементів системи поділу влади, про надання деякої самостійності судової влади, про незалежність судової системи від адміністративного апарату. Весь державний механізм був пристосований до захисту системи виконавчої влади, а судова система виступала лише її додатком, нерідко функціонуючи на принципах беззаконня та хабарництва. Лише в епоху великих реформ у другій половині XIX століття судова влада отримала деяку самостійність та незалежність.

Висновки. Таким чином, можна виділити два основні етапи розвитку вітчизняного цивільного процесу в аспекті участі органів державної влади. Перший, який включає хронологічні рамки із IX до XVII століття, для якого характерна відсутність поділу процесу на цивільний і кримінальний та інституту участі органів державної влади у процесі. Окрім того, органи державної влади були правомочні здійснювати правосуддя та здійснювати цивільне судочинство, підміняючи повноваження суду. Другий етап охоплює історико-правові рамки часів Російської імперії дореформеного періоду. У цей час встановлюється письмовий процес з фор-

мальною системою доказів, у цивільних справах велике значення починають набувати письмові докази. З'являються судові інстанції, що розглядають тільки цивільні спори, що свідчить про зародження цивільного судочинства як окремої форми здійснення правосуддя. Загалом, історія розвитку вітчизняного судового процесу протягом усього його існування свідчить про те, що цей розвиток відбувався досить повільно та супроводжувався численними ускладненнями. Протягом тривалого часу практично були відсутні відмінності між кримінальним та цивільним процесом, в обох випадках застосовувалися одні й ті ж правила і процедури. У кінцевому рахунку за часів Російської імперії в дореформений період так і не відбулося остаточного виділення цивільного процесу у самостійну форму, незважаючи на те, що певна тенденція до цього простежувалася. Саме в цей період здійснюється зародження інституту участі органів державної влади з метою захисту певних прав та законних інтересів по окремих категоріях спорів.

Добкіна К.Р. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО УЧАСТЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Наукова стаття присвячена дослідженню проблематики становлення та розвитку законодавства про участь державних органів у цивільному судочинстві. Авторкою встановлено, що в Давньоруській державі активно розвивався судовий процес, у тому числі і у справах цивільно-правового характеру. Загалом, його аналіз свідчить про досить розвинену для свого часу процедуру, яка давала змогу захищати права і законні інтереси громадян, пов'язані з власністю, договірними відносинами і зобов'язаннями. Участь органів державної влади у здійсненні цивільного судочинства була незначною, адже вони не могли представляти інтереси інших осіб з метою захисту їхніх прав чи законних інтересів. Водночас активну участь у здійсненні цивільного судочинства відігравали громади, які вирішували спір за звичаєвим правом. Виділено два основні етапи розвитку вітчизняного цивільного процесу в аспекті участі органів державної влади. Перший етап, який охоплює період Київської Русі і єдиного централізованого державництва та включає хронологічні рамки з IX до XVII ст., для якого характерна відсутність поділу процесу на цивільний і кримінальний та інституту участі органів державної влади у процесі, незважаючи на те, що органи державної влади були правомочні здійснювати правосуддя та здійснювати цивільне судочинство, підміняючи повноваження суду. Другий етап охоплює історико-правові рамки за часів Російської імперії в дореформений період. У цей час встановлюється письмовий процес з формальною системою доказів, у цивільних справах велике значення починають набувати письмові докази. Дослідниця у роботі доходить висновку, що історія розвитку вітчизняного судового процесу протягом усього його існування свідчить про те, що цей розвиток відбувався досить повільно та супроводжувався численними ускладненнями. Водночас протягом тривалого часу практично були відсутні відмінності між кримінальним та цивільним процесом, в обох випадках застосовувалися одні й ті ж правила і процедури. У кінцевому рахунку за часів Російської імперії в дореформений період так і не відбулося остаточного виділення цивільного процесу у самостійну форму, незважаючи на те, що певна тенденція до цього простежувалася.

Ключові слова: цивільне судочинство, учасники цивільного судочинства, органи державної влади, органи прокуратури, радянське законодавство.

Dobkina K.R. THE STAGES OF DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON PUBLIC AUTHORITY'S PARTICIPATION IN CIVIL PROCEDURE

The scientific article is devoted to a research of a perspective of formation and development of the legislation on participation of public authorities in civil legal proceedings.

By results of carrying out a historical and legal research, the author established that in Old Russian to the state trial, including, and for civil character actively developed. In general, its analysis confirms quite developed for the time the procedure which allowed to protect the rights and legitimate interests of citizens connected with property, the contractual relations and obligations. Participation of public authorities in implementation of civil legal proceedings was insignificant, they could not represent the interests of other persons for the purpose of protection of their rights or legitimate interests. At the same time, active participation in implementation of civil legal proceedings was won back by communities which solved a dispute behind common law.

The researcher allocated two main stages of development of domestic civil process in aspect of participation of public authorities. The first stage which covers the period of Kievan Rus; and the uniform centralized state and

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Псковская судная грамота. *Российское законодательство X-XX веков в 9 т.* Москва : Юридическая литература. 1984. С. 321–386.
2. Веретенников В.И. Очерки истории генерал-прокуратуры в России до Екатерининского времени. Харьков : Тип. «Адольф Дарре». 1915. 405 с.
3. Васильковский Е.В. Курс гражданского процесса. Москва : Госюриздат. Т. 1. 1913. 624 с.
4. Абрамов С.Н. Гражданский процесс. Москва : Госюриздат. 1948. 483 с.
5. Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса. Москва : Госюриздат. Изд. 2-е. 1917. 327 с.
6. Козлов Ю.М. Органы советского государственного управления. Москва : Юридическая литература. 1960. 314 с.
7. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва : Государственное издательство юридической литературы. 1949. 546 с.
8. Черепнин Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. Москва : Наука. 1969. 439 с.
9. Чистяков О.И. Российское законодательство X-XX веков. Москва : Юридическая литература. Т. 4. 1986. 512 с.

includes a chronological framework from IX till XVII century of which it is characteristic lack of division of process on civil and criminal and institute of participation of public authorities in process in spite of the fact that public authorities were competent to carry out justice and to conduct civil legal proceedings substituting powers of court.

The second stage covers historical and legal a framework at the time of the Russian Empire during the prereform period. At this time written process with the formal system of proofs is established, on civil cases particularly important written proofs begin to become. There are judicial authorities that consider only civil disputes that demonstrates origin of civil legal proceedings as separate form of implementation of justice.

In the scientific article the conclusion is drawn that the history of development of domestic trial throughout all its existence demonstrates that this development occurred rather slowly and was followed numerous by complications. At the same time, for a long time there were practically no differences between criminal and civil proceedings, in both cases the same rules and procedures were applied. Eventually at the time of the Russian Empire during the prereform period, there was no allocation of civil process in an independent form final in spite of the fact that a certain tendency to it was traced. During this period, it is carried out origin of institute of participation of public authorities for the purpose of protection of certain rights and legitimate interests of persons on separate categories of disputes.

Key words: civil procedure, participants in civil proceedings, public authorities, prosecutors, soviet legislation.